

PAPP GÁBOR GYÖRGY

**VOLT-E MAGYAR ÉPÍTÉSZETI STÍLUS
A 19. SZÁZADBAN?**

ÚJ TUDOMÁNYOS ZSEBKÖNYVTÁR

BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

PAPP GÁBOR GYÖRGY

VOLT-E MAGYAR ÉPÍTÉSZETI STÍLUS A 19. SZÁZADBAN?

VÁLTOZÓ ELKÉPZELÉSEK
A HISTORIKUS NEMZETI ÉPÍTÉSZET
MEGTEREMTÉSÉRE

A könyv megjelenését a HUN-REN Központ támogatta.

HUN-REN
Magyar Kutatási Hálózat

© Papp Gábor György, Typotex, Budapest, 2024
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

Lektorálta: Dr. Sisa József

ISBN 978 963 493 296 3
ISSN 2939-5399

Kedves Olvasó!
Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!
Újabb kiadványainkról, akcióinkról a www.typotex.hu
és a facebook.com/typotexkiado oldalakon értesülhet.

Typotex Kiadó
Alapította Votisky Zsuzsa, 1989
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.
Felelős kiadó: Németh Kinga
Felelős szerkesztő: Balázs Péter
Szerkesztette: Kovács Zoltán
Tördelés: Janković Milán
Borítóterv és tipográfia: Somogyi Péter
Nyomta és kötötte: OOK PRESS Nyomda, Veszprém
Felelős vezető: Szathmáry Attila

TARTALOM

BEVEZETŐ	7
TÖRTÉNELEM, ÉPÍTÉSZET ÉS NEMZETTUDAT	
A 19. SZÁZAD KÖZÉPSŐ HARMADÁBAN	13
1. Nemzeti hősök szobrai építészeti környezetben	13
2. A Nemzeti Pantheontól Árpád szobraig	19
3. Feszl Frigyes és a pesti Vigadó nemzeti jellegének kérdése	26
4. Klasszikus tagozatok és nemzeti köntös	29
A KÁNON KIALAKULÁSÁNAK ÚTJA	39
1. Korai írások a nemzeti stílusról	39
2. Történeti minták a nemzeti stílushoz	43
A TÖRTÉNELEMRE TÁMASZKODÓ NEMZETI STÍLUS	47
1. A középkori építészet mint inspiráció	47
2. Alkotható-e nemzeti stílus újkori mintákból?	71
3. A történeti stílusok „teljes gazdagsága”: a millenniumi kiállítás történelmi főcsoportja	87
NEMZETI STÍLUS – GÖRBE TÜKÖRBEN	97
A TÖRTÉNETI NEMZETI STÍLUS KRITIKÁJA	109
HOGYAN TOVÁBB? A MINTÁK HITELESSÉGÉNEK KÉRDÉSE	129

A NEMZETI ORNAMENTIKÁTÓL AZ ÚJ ÉPÍTÉSZETIG – ÉS VISSZA	139
1. Az új építészet ideája	139
2. Reakciók az új építészet ideájára	147
2.1. <i>Az új építészeti elképzelések felől</i>	147
2.2. <i>A hagyományos építészeti megközelítések felől</i>	155
BEFEJEZÉS	167
Irodalom	171
Jegyzetek	180
Illusztrációk forrásai	197

BEVEZETŐ

Mi az, hogy magyar építészeti stílus? Vagy úgy is kérdezhetnénk, mitől lesz magyar egy épület? Kifejezhető-e az építészet eszközeivel a magyar jelleg, a nemzeti identitás? Vannak-e olyan speciális építészeti megoldások és formák, amelyek csak erre a vidékre jellemzőek? Létezik esetleg olyan díszítőmotívum (akár építészen kívüli), ami a nemzeti vonást jeleníti meg? És ha ilyen motívumokat helyezünk egy házra, az elég ahhoz, hogy magyarossá tegyük? Mennyiben lesz hiteles (és magyar) egy olyan épület, amelynek díszítőmotívumai adott esetben textilekről vagy fafaragásokról származnak, és eredeti közegükből kiszakítva, felnagyított méretben kerültek kőben kifaragva az épület falára?

Ilyen és hasonló kérdések a 19. század első felétől foglalkoztatták a magyarországi építészet lehetőségeiről, jövőjéről vagy általánosabban szólva a magyar nemzeti identitás lehetőségeiről gondolkodókat. Akadtak, akik kétségekkel néztek szembe a kérdéssel. Először is nem láttak maguk körül nemzeti jellegű formákat (ennek meg is adták az okát), ame-

lyekből a nemzeti építészet megteremtésének munkájában ki lehetne indulni. Továbbá abban sem voltak biztosak (sőt voltak, aki egyenesen kételyüknek adtak hangot), hogy vannak-e olyan nemzeti jelleggel bíró formák és minták, amelyek továbbfejlesztéséből létrehozható a nemzeti stílusú építészet. A kételkedők egy csoportja a 19. századi társadalom jellegét nem tartotta alkalmasnak arra, hogy abban a más népektől különböző, nemzeti jellegű építészet (művészet) létre tudjon jönni. Vagy ilyet tudatosan ki lehessen fejleszteni.

Akadtak azonban olyanok is, akik a történelmi múltból és a nemzeti hagyományokból kiindulva úgy látták, hogy hozszadalmias munkával megteremthető a nemzeti építőstílus. A minták összegyűjtése révén először meg kell alkotni egy építészeti kánont, ami kiindulópont lehet a nemzet történelmi múltjára támaszkodó építészet számára. A példák gondos kiválasztása és megfelelő kombinálása nyomán a legjobb és a nemzetre leginkább jellemző stílus már kifejleszthető. A nemzeti stílus más propagátorai szerint nem az európai történelmi stílusok valamelyikéből kell kiindulni, hanem a magyar nemzeti ornamentikát kell a nemzeti építőstílus forrásává tenni. Az utóbbi vízióban az autentikusság, hitelesség és őszinteség fogalmi főszerepet kaptak. Ebben a vonatkozásban az anyaghűség is szerepet kapott, az utóbbi mellett pedig az építészetben akkor megjelent új anyagok stílustermelő lehetőségei is.

A fenti kérdésekre megnyugtató választ természetesen nem lehetett adni a 19. században – és amennyiben a téma (akár napjainkban is) aktuális maradt, annyiban később sem. Ha valamit azonban ezek a nemzeti építőstílus megteremtésére irányuló törekvések bizonyosan elértek, az az, hogy

rajtuk keresztül a nemzeti identitásról alkotott kép reflektívabbé, érzékenyebbé és pontosabbá vált.¹

A következő oldalakon tehát egy manapság újra felbukkanó idea, a nemzeti stílusú építészet kezdeteinek eredünk a nyomába. A szálak a 19. század első felébe vezetnek. Abba az időszakba, amikor a közép-európai nemzetállamok ideológiai alapjai létrejöttek. A nemzeti öntudat formálódásának időszakában járunk, ami sokszor a nemzeti függetlenség vágyával is összekapcsolódott. Erről az alapról tekintve a nemzeti jelleg kérdésére, természetes, hogy azt az építészet esetében a képzőművészethez hasonlóan először történeti, mondai, népmesei alakok vagy szimbolikus figurák jelenítették meg.

A 19. század közepén a nemzeti művészet fogalma a nemzeti stílus fogalmával egészült ki. Vagyis a nemzeti jelleg megteremtésének kérdésére ekkortól a képzőművészet mellett az építészet eszköztárából merítve kíséreltek meg választ találni. A nemzeti stílus fogalmának használata azt jelentette, hogy bizonyos művészeti és szellemi javakra, alkotásokra egy adott politikai közösség identitását meghatározó, azt kifejező elemként tekintettek.

Az identitáskeresésben és identitásteremtésben fontos részt kapott az épített környezet kialakítása, a városi tereket alkotó épületek formálása. Pontosabban, milyen megjelenésű, milyen stílusú épületek tudják a leghitelesebben kifejezni azt, amit akkoriban nemzeti jellegnek, „jellemzetes építészet”-nek neveztek. Felhívások, programszövegek és írásbeli tervezetek (elaborátumok) születtek a nemzeti stílusú építészetről. Ezek az írások természetes módon magukon viselik koruk ízlését, vagyis a 19. századi építészet szemléletének egy nagyon fontos elemét, a történetiséget. A jelent egy egységes történelmi

folyamat részeként tekintő elképzelésről van szó. Arról, hogy a korszak historista felfogása szerint a jelen építésze az építészet egyetemes történetének része, tehát a kortárs építészet a nemzeti múltból fakad.

Ennek a szemléletmódnak közvetlen hatása volt az építészeti stílusokra és azon belül a nemzeti stílusra. A történeti nézőpont határozta meg a 19. század két, egymással szorosan összefüggő építészeti irányzatát, a romantikát és a historizmust.

Áttekintésünk az 1830-as évektől az I. világháború végéig tart. A magyarországi építészetben ugyanis a 19. század középső harmadától tudatos szemléletbeli változás figyelhető meg. Körülbelül ekkortól a klasszikus, állandó és mint ilyen egyetemes formák helyett, részben azokkal szemben olyan építészeti formákat részesítettek előnyben, melyek nem az antikvitás emlékanyagából táplálkoztak, hanem változókényebb (bizonyos értelemben szabálytalanabb), inkább a helyi történelmi hagyományokra támaszkodó építészeti gondolkodást tükröztek.

Ahhoz, hogy a történeti szemlélet újszerűségét megértjük, fontos tudatosítanunk, hogy a történeti formák használata nem másolást jelentett. A korszak építészei a középkori formákat a kortárs épületeken alkalmazva újraértelmezték, azoknak új kontextust teremtettek, ezáltal szándékuk szerint egy új minőséget hoztak létre. Az adaptív, átértelmező szemlélet a historizáló építészet egészére jellemző volt, amely később, a 19. század második felében további elemmel egészült ki. Ez a pozitívista nézőpont valahogy így összegezhető: bármely építészeti feladatot képesek vagyunk megoldani, jobban, mint az elődeink. Az adaptív szemlélethez és a pozitívizmus

magabiztosságához nagyjából az 1860-as évektől egy harmadik vonás, a történeti pontosságra, precizításra való törekvés járult. Ez utóbbinak forrása részben szintén a középkor tiszteletéből eredt. A középkori építőmesterek munkamódszerét követve (és esetenként felélesztve), egyúttal a minél nagyobb fokú hitelességre törekedve alkották az új, kortársi kontextusba helyezett történeti formákat.

A fenti szemléletváltás nyomán (mely nem független a történelemről mint egységről, mint folyamatról való gondolkodástól sem) a 19. század második felétől a múlt építészetének elemeit tudatosan emelték be a kortárs építészeti formálásba, különösen akkor, ha a nemzeti akcentus kifejezése volt a cél. Szükség volt ezért a magyarországi műemlékek pontos megismerésére és felmérésére. A gyarapodó építészettörténeti ismereteknek, melyekre a nemzeti stílust megjeleníteni kívánó kortárs építészet támaszkodott, a fokozatosan profeszionalizálódó és intézményesülő műemlékvédelem és művészettörténet teremtett elméleti és szakmai keretet. Vagyis azt láthatjuk, hogy a 19. század második felétől szakmai alaposággal és ismeretekkel elkészített elméleti konstrukciók olyan nemzeti stílust vizionáltak, mely az egyetemes történeti stílusok horizontján belül, azok magyarországi emlékeire támaszkodva volna megalkotható. Minthogy a történeti formákra támaszkodó, historizáló építés Magyarországon az I. világháborúig meghatározó maradt, a mi időbeli fókuszunk is addig, a Monarchia felbomlásáig tart.

A korszak, amelyet vizsgálunk, és annak a következőkben szemléletek és kérdésfelvetések alapján elkülönített szakaszai alapjában véve megfelelnek a historizmus építészetének először a német, majd nyomában az osztrák művészettörténet

által az 1960-as évek végén felrajzolt szakaszolásának. Ez a ma is általánosan elfogadott nézet a nagy egységben belül egyes időszakokat aszerint különít el, hogy a különböző történelmi korok építészeti formáit milyen mértékben és milyen módon integrálták az építészeti gyakorlatba, vagyis hogyan gondolkodtak az interpretálásról mint aktív művészeti tevékenységről. Ebben az értelemben a historizmus Közép-Európában hozzávetőleg az 1840-es évektől a 20. század elejéig (második évtizedéig) tartott. Ezen belül az 1840-es évektől az 1870-es évekig tartó időszakot korai, avagy romantikus historizmusnak, az 1870-es évektől az 1890-es évekig az érett historizmus időszakának, az 1890-es évektől kezdődött pedig késői historizmusnak nevezi a szakirodalom, amely utóbbi (mint látni fogjuk) a 20. század első évtizedeiben a különböző modern építészeti mozgalmakkal párhuzamosan, részint azokkal összefonódva jelent meg.²

A könyv két fő kérdést jár körül: a múlthoz való viszonyt és a nemzeti stílus problémáját, valamint ezek változásait. A bölcsészettudomány világában alapvető, hogy jelenünket múltunk minél pontosabb megismerésén keresztül érthetjük meg. Napjainkban a nemzeti múlt kérdése ismét előtérbe került szövegekben és épített környezetünkben egyaránt. Műemlékek átépítése, történelmi romok kiegészítése és elpusztult épületegyüttesek visszaépítése zajlik körülöttünk. Ahhoz, hogy e jelenségek motivációját megértsük, továbbá lehetőségeit és korlátait meglássuk, szükséges, hogy ismerjük, honnan indult a nemzeti múltrol és azon belül a nemzeti építészet múltjáról szóló diskurzus.

TÖRTÉNELEM, ÉPÍTÉSZE ÉS NEMZETTUDAT A 19. SZÁZAD KÖZÉPSŐ HARMADÁBAN

1. NEMZETI HŐSÖK SZOBRAI ÉPÍTÉSZETI KÖRNYEZETBEN

A múlt újfajta értelmezésének hatása szempontjából fontos kérdés, hogy a történelmi formák, melyek a historizmus első évtizedeiben elsősorban a középkori építészeti formák „újra-hasznosítását” jelentették, mennyire váltak a közös vizuális ismeretanyag részévé. Vagyis hogy a korai historizmus és az azt követő évtizedek építésze mennyire volt képes formálni a korabeli közvélemény esztétikai és történelmi gondolkodását. Abban, hogy az 1840-es évek elejétől a klasszikussal szemben a középkori építészeti formálás elfogadásra találjon a megbízók és általában a közönség körében, bizonyosan fontos szerepe volt annak, hogy a középkori építészeti stílusokat sok esetben a nemzeti történelemmel kapcsolták össze.

Az 1840-es évek közepétől a polgárosodó Pest néhány újabb épülete nem csupán középkorias tagolást kapott (ide tartozott többek között a Brein Ferenc tervezte Schücke-ház 1846/47-ből,³ a Feszli Frigyes-féle Glósz-ház 1847/48-ból⁴ vagy a Pichler-ház, Wieser Ferenc alkotása, 1853–1857 között⁵), hanem dekorációban vagy épületszobrászati díszítésben is

a nemzet történelmi múltjára történő utalásokat figyelhetünk meg rajtuk.

Az ún. Borsody-ház (Arany János utca 16.) Borsody András kapitány, pesti polgár, 1861-től Pest vármegye táblabírája megrendelésére épült 1845/46-ban, tervezője valószínűleg Gerster Károly volt, kivitelezője ifj. Zitterbarth Mátyás. A háromemeletes épület homlokzatát a középben nyíló kapu felett három tengely szélességű, kőkorlátos erkély díszíti. A romantikus, középkorias formálást a homlokzat osztó- és zárópárkányainak díszítésén és az ablakok változatos keretelésén (mellvédek, szemöldökpárkányok) láthatjuk. Valamint az első emelet ablakainak különösen gazdag keretelésén: az egyenes záródású ablakokat csúcsíves, mérműves mintázattal kitöltött záradék kíséri. A kapualj bordás keresztboltozattal fedett tere szintén középkori reminiscenciákat ébreszt. A hatszögű lépcsőház fölkéibe a honfoglaló vezérek – Álmos, Árpád, Kond, Huba, Tas és Töhötöm – szobrai kerültek. A középkorias stílus, de különösen a vezérek szobrai bizonyosan a megrendelő ízlésének megfelelően kerültek a lépcsőházba, így módon a nemzeti történelem iránti egyéni és nem közösségi érdeklődést tükrözik.⁶

1847/48-ban épült fel Brein Ferenc tervei szerint az egykori Pekáry-ház (Király utca 47.), mely gazdag középkorias díszítésével a korabeli Pesten szokatlanul hatott.⁷ Az építtető, Pekáry (Pekarik) Imre Pest város alkapitánya volt. A tervező a Király és a Csányi utca találkozásánál, a terézvárosi templommal átellenben álló épületet úgy alakította, hogy annak fő nézete a sarok felől legyen. Ezért az erőteljes lesarkítással képzett részt előrelépő térbővületekkel és változatos méretű és díszítésű erkélyekkel tagolta. A gazdagon megmunkált

Gerster Károly: Borsody-ház, 1845-1846. (Budapest, Arany János u. 16.)

Töhötöm szobra. Gerster Károly: Borsody-ház, 1845-1846

*Brein Ferenc: Pekáry-ház, 1847–1848. (Budapest, Király u. 47.)
Adolph Fesca metszete Ludwig Rohbock rajza nyomán, 1859*

Vitézek szobra a homlokzaton. Brein Ferenc: Pekáry-ház, 1847–1848

homlokzatú épület középkorias jellegét a főpárkány feletti lőréses pártázat és a sarokra helyezett kis bástyák határozzák meg, miközben az ablaknyílásokat kísérő, mérműves díszítések illeszkednek az épület gótizáló összképéhez. A homlokzatot a kapu feletti erkély két oldalán egész alakos szobrok (egy-egy ősmagyar vitéz szobra) díszítik. A ház szobordíszének tematikája mutatja a nemzeti múlt iránti érdeklődésnek az 1840-es évek második felében (legalábbis privát körökben) megfigyelhető felerősödését.

A nemzeti múlthoz való viszony hasonló megnyilatkozásának tekinthetünk egy olyan épületet is, mely az előbbieknél két évtizeddel fiatalabb (1871–1874), s amely szobrászati programjában a városi öntudat és a nemzeti múlt sajátos vegyítését mutatja. A Kecskemét város által építtetett, Pártos Gyula és Lechner Ödön által tervezett, háromemeletes ház (Veres Pálné utca 9.) homlokzatára, szemben az eredeti elképzelésben szereplő stilizált, antik nőalakokkal, történeti szoborgaléria került: honfoglaló vezérek (Szabolcs, Örs, Töhötöm, Ond, Lél, Árpád, Huba), fejedelmek és uralkodók (Rákóczi György, Hunyadi Mátyás, Hunyadi János), művészek és a város polgárai (Katona József, Koháry István).⁸ Az új szoborprogramban Kecskemét ekkor formálódó identitásképe tükröződött. A szobrok kiválasztásában az a törekvés jelent meg, hogy egy nemzeti történeti pantheont alkossanak. Vagyis a helyi történeti eseményeket és személyiségeket összekapcsolják a közös nemzeti múlt narratíváival, és ily módon a város a nemzet történetének részévé váljon.

A fenti példák nyomán ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a szobrászati díszítések, miközben stílusukban természetesen illeszkednek a középkorias formákhoz, tematikájukban mást

Pártos Gyula – Lechner Ödön: Kecskemét város bérházának terve, 1871. Főhomlokzat

Árpád szobra, 1870-es évek. Pártos Gyula – Lechner Ödön: Kecskemét város bérháza. (Budapest, Veres Pálné u. 9.)

mutatnak. A lépcsőházakban és kapualjakban a honfoglalás korának öltözetét viselő alakokat faragtak ki, minthogy a kor felfogása szerint a magyar vonást (és ez a romantika szemléletmódja) a keleties, honfoglaló vitézekkel azonosították.

2. A NEMZETI PANTHEONTÓL ÁRPÁD SZOBRÁIG

A dicső nemzeti történelem építészeti alkotásokkal összefüggő bemutatásával az 1840-es évektől találkozunk. Ezeknek az elképzeléseknek különböző változatait ismerjük. Akadtak, akik a nemzet nagyjainak emlékét kívánták egy építészeti alkotással összekapcsolva megörökíteni.⁹ Ezeket a Pantheon-ideákat megelőzte Széchenyi István elképzelése, az *Üdvlelde*. A gróf azonban ezt az eszmét nem a múlt, hanem a jelen kiemelkedő személyiségeinek temetőjeként képzelte el. Ráadásul nála ez a nekropolisz-gondolat a nemzethalál romantikus víziójával is összekapcsolódott: „[V]érünknek, ha élni fognánk, jobbait, ha pedig enyészet lenne sorsunk, legalább utolsó képviselőit egy helyütt, békében és örök nyugalomban összesítve látni.”¹⁰

A Nemzeti Pantheon mint építmény gondolata az 1870-es évektől egyre gyakrabban jelent meg. 1871-ben Széchenyi Ödön tervezett Pantheont a Gellért-hegyre.¹¹ Zichy Antal 1879-ben a Várbazár átalakításával gondolta a nemzet nagyjainak Pantheonját kialakítani.¹² Az 1880-as évektől készültek nagyobb számban a különféle Pantheon-tervek, közülük a legtöbb a Gellért-hegy Pestről jól látható tetejére képzelte azt. Rózsa Péter 1880-as terve és Göndöcs Benedek 1882-es

javaslata mellett, mely az építményt a Hármashatár-hegyre vizionálta, az építészek szakmai szervezete, a Magyar Mérnök- és Építész Egylet 1881/1882-es pályázatában szintén egy Pantheon-terv elkészítését kérte.¹³ Az elkészült tervek közül Czigler Győzőét (I. díj), Hegner Izidorét és Berczik Gyuláét ismerjük.¹⁴ Czigler a Nemzeti Pantheon eszméjét egy klasszikus formálású épülettel kívánta megjeleníteni: centrális középrész mellett hosszú oldalszárnyakat helyezett el az oldalhomlokzaton diadalívvel. Pulszky Károly 1891-ben (Széchenyi István eszméjéhez kapcsolódva) a Gellért-hegyre tervezett nekropoliszt, amely egy temető lett volna, közepén ökomenikus templommal, Thaly Kálmán egy évvel korábban Magyar Pantheon-t álmodott ugyanoda.¹⁵ Az 1890-es években készült tervek kapcsán az emlékhöz méltó stílus kérdése is szóba került. Thaly Kálmán úgy vélte, a gótikus stílus (mint amilyen a Parlament épülete) az emlékhöz nem volna illő, mert az nem „az államalkotó magyar faj jellegének megfelelően keleti”, mór stílusú épület.¹⁶ Bobula János sem a gótika formáival kívánta megépíteni a Nemzeti Pantheon-t, de szívesebben az igazán magyar stílus a Hellas népének stílusa.¹⁷

A kelet stylusa nyúlánk, karcsú, törékeny oszlopaival, bizarr és fantasztikus, még symetriájában is a szabálytalanságot kereső, színgazdag pompájával, és hogy úgy fejezzük ki magunkat, a formákban való bujálkodásával bizony nem felel meg a komoly, méltóságos, de azért derült magyar geniusnak. Egy stylus van, amely igazán lehetne magyar stylus is, és ez Hellas népének stylusa, mely népen oly komoly, államalkotó, tanácskozó nép volt, mint a minő a magyar.^{18, 19}